

УДК 342.4(520)

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2022.01.3>

ЕВОЛЮЦІЯ КОНСТИТУЦІЇ ЯПОНІЇ (1889-1946 рр.): КОМПАРАТИВНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ

Зінченко О.В.,

доктор історичних наук, професор, доцентка кафедри міжнародного приватного права та порівняльного правознавства Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
ORCID 0000-0001-6083-8727

Зінченко О. В. Еволюція Конституції Японії (1889-1946 рр.): компаративне дослідження.

Здійснено порівняльний аналіз конституцій Японії 1889 і 1946 рр., показано їхні загальні ознаки та відмінності.

Зроблено висновок, що обидва Основні закони означали другу, після стародавнього китайського права, і третю рецепцію іноземного права. Показано властиві конституціям спільні ознаки та відмінності, обумовлені поєднанням впливу іноземного права з японськими традиціями, і значення конституцій у забезпеченні швидкого й ефективного політичного та соціально-економічного розвитку країни на двох історичних етапах.

До загальних ознак слід віднести невеликі обсяги текстів, проголошення Японії обома основними законами конституційною монархією, закріплення принципу розподілу гілок влади, обов'язків підлеглих та громадян сплачувати податки, право імператору розпускати нижню палату парламенту, укладення конституцій за допомогою рецепції іноземних правових ідей, єднання впливу іноземного права з японськими традиціями, сприяння швидкому та ефективному політичному та соціально-економічному розвитку та підвищенню правової культури населення країни.

Відмінності полягають у закріпленні Конституцією 1946 р. принципу народного суверенітету, у радикальному обмеженні повноважень імператора, проголошенні парламенту вищим органом державної влади, ліквідації спадкової палати перів як складової частини парламенту, заміні її виборною палатою радників, наданні парламенту права формування уряду, у відповідальності уряду перед парламентом, ліквідації станів, закріпленні політичних та соціально-економічних прав громадян, декларуванні їхньої недоторканості та принципу пацифізму. Конституції відрізняються відповідальністю депутатів за вираження думок за межами парламенту, наявністю чи відсутністю розділу у тексті щодо уряду, Таємної імператорської ради, змістом положень про незалежність судової системи, її структуру, про статус імператора, про повноваження уряду.

Також серед відмінностей слід підкреслити формування конституцій під впливом різних правових сімей: англо-американського права на основний закон 1946 р. та романо-германського права на зміст Конституції 1889 р. Різним є і зміст конституційної монархії: перший основний закон передбачає дуалістичну конституційну монархію, із широкими виконавчими та законодавчими повноваженнями імператора, а другий – монархію парламентську, із чисто церемоніальними прерогативами імператора.

Ключові слова: Японія, Конституція 1889 р., Конституція 1946 р.

Zinchenko O. V. Evolution of the Constitution of Japan (1889-1946): comparative research.

A comparative analysis of the constitutions of Japan in 1889 and 1946, their common features and differences.

It is concluded that both Basic Laws meant the second, after ancient Chinese law, and the third reception of foreign law. The common features and differences inherent in the constitutions, due to the combination of the influence of foreign law with Japanese traditions, and the importance of constitutions in ensuring rapid and effective political and socio-economic development of the country at two historical stages.

Common features include small volumes of texts, the proclamation of Japan as a constitutional monarchy by both basic laws, the consolidation of the principle of separation of powers, the duty of subordinates and citizens to pay taxes, the emperor's right to dissolve the lower house of parliament, constitution by foreign legal ideas, foreign law with Japanese traditions, promoting rapid and effective political and socio-economic development and improving the legal culture of the population.

The differences are the enshrinement of the 1946 Constitution, the principle of people's sovereignty, the radical limitation of the emperor's powers, the proclamation of parliament as the supreme body of state power, the abolition of the hereditary chamber of parliament as part of parliament, its replacement

by an elected chamber of advisers parliament, the elimination of estates, the consolidation of political and socio-economic rights of citizens, the declaration of their inviolability and the principle of pacifism. Constitutions differ in the responsibility of deputies for expressing opinions outside parliament, the presence or absence of a section in the text on the government, the Secret Imperial Council, the content of the independence of the judiciary, its structure, the status of the emperor, the powers of government.

Also among the differences are the formation of constitutions under the influence of different legal families: Anglo-American law on the Basic Law of 1946 and Romano-Germanic law on the content of the Constitution of 1889. The content of the constitutional monarchy is different: the first basic law provides broad executive and legislative powers of the emperor, and the second – a parliamentary monarchy, with purely ceremonial prerogatives of the emperor.

Key words: Japan, Constitution of 1889, Constitution of 1946.

Вступ. Всі конституції без винятку мають статус Основного закону, який визначає права громадян і повноваження урядів з метою забезпечення успішної поступальної еволюції держави й суспільства. Однак історична практика свідчить, що нерідко правлячі кола тієї чи іншої країни порушують закладений у цій формулі принцип, гальмують означений рух, що обертається відсутністю прогресу або навіть занепадом. І, навпаки, мають місце випадки, у яких конституції відіграють роль різкого й ефективного прискорювача процесу політичного й соціально-економічного розвитку. Так, Конституція Японії 1889 р. виявилась правовим трампліном для стрибка із феодалізму до капіталізму й швидкого перетворення відсталой країни на важливий суб'єкт міжнародної політики, у той час як Конституція 1946 р. привела до «економічного чуда».

Аналіз досліджень та публікацій. Обидві конституції різною мірою оцінювались японськими вченими Інако Ц., Іноуе Кійосі, Ісії Такасі, Норо Ейгаро, Окі Масао, Оуті Тікара, Тояма Сісекі, Хані Горо, Хатторі Сісмо, Хоріе Хідейті та іншими. Торкались проблеми як радянські, так і сучасні іноземні дослідники Давід Рене, Жоффре Спінозі, Цвайгерт К., Єрьомін В.Н., Єрмакова Л.М., Жуков Є., Мещеряков А.Н., Михайлова Ю.Д., Попов К.А., Толстогузова А.А., Топеха П.П., Філіппов А.В., Чіркін В.Є., Ейдус Х., а також вітчизняні правознавці Біля-Сабадаш І.О., Войціховський А.В., Лук'янов Д.В., Погребняк С.П., Пономарьова Г.П. та інші. Однак ще не виходили друком праці з порівняльним аналізом означених конституцій. Основну мету вирішення такого завдання і вбачає автор статті.

Виклад основного матеріалу. Основний закон Японії 1889 р. називають «Конституцією Мейдзі». «Мейдзі ісін» (1867-1868 рр.) означає оновлення, реформу, перетворення середини і другої половини XIX ст., внаслідок яких була ліквідована феодальна система й утворена централізована буржуазна держава. До цього часу імператор не мав реальних повноважень, країна була роздроблена на 260 князівств, якою управляв найкрупніший феодал – сьогун. Селяни й самураї (дворянство) не володіли землею. Перші віддавали князям за оренду половину урожаю, а другі отримували за службу «рисові пайки», які постійно скорочувались. Розкладання феодалізму викликало у XIX ст. близько 600 селянських повстань, а в 1830-1844, 1865-1868 рр. дві хвилі повстань міських низів. В обох випадках рухом протесту керували збіднілі самураї [1, с. 840]. У 1868 р. повстанці скинули сьогуну і повернули владу імператору. В країні розпочались реформи, які знайшли відображення й закріплення в основному законі.

Період «Мейдзі ісін» складав другу, після прийняття китайського досвіду у стародавні часи, рецепцію – запозичення досягнень західної правової думки та законодавчої практики. Конституція 1889 р. виникла за зразком пруської (1851 р.), яка також виконала роль об'єднання численних феодальних князівств і надала владу імператорові. Важливу роль у рецепції права відіграв і французький правознавець Г.Буассонад. В.Н.Єрьомін констатував, що правова думка того часу складала собою поєднання усвідомлення необхідності реформ, готовності до прийняття зарубіжних зразків з настановами на їх адаптацію до національних умов та поступове упровадження нововведень у правову культуру Японії. Взяти верх переконання у тому, що без європеїзованого права Японія виявиться нездатною «виступати на рівних» з західними державами [2, с. 591].

Конституція Японії 1889 р. була короткою за обсягом, нараховуючи 7 глав із 74 статтями [3]. За словами В.Н.Єрьоміна, її основну рису складало поєднання ідеї японського імператорського ладу з принципами західноєвропейського конституціоналізму [4, с. 600]. Імператор проголошувався священною й недоторканою особою, главою держави з низкою важливих повноважень. Він здійснював законодавчу владу за згодою парламенту, затверджував закони, оприлюднював їх і приписував їх виконання, скликав парламент, відкривав і закривав його засідання, відтермінував їх, розпускав палату депутатів, видавав укази поза сесіями парламенту [3, гл. I, ст. 1-9, с. 601]. Передбачались права підданих на доступ до різних цивільних і військових посад, свобода обрання й зміни місця помешкання, покарання тільки за законом, недоторканність житла та власності, таємниця листування, свобода віросповідання, слова,

друку, зібрань та союзів, звернення до уряду з петиціями. Імператор же міг порушувати ці права під час війни або у випадку стихійного лиха [3, гл. II, ст. 19, 22-31, с. 602]. Як зазначав В.Н.Єрємін, ці права виявились для тогочасної Японії «великим кроком вперед» у реалізації прагнень прогресивних громадських діячів, не дивлячись на можливість імператора їх обмежити [4, с. 601].

Конституція проголошувала принцип розподілу гілок влади, хоча це й означало розподіл функцій підпорядкованих імператору органів. Створювався парламент у складі двох палат: обраної нижньої палати депутатів і призначуваної імператором палати перів із числа членів його фамілії та вищої знаті. Обидві палати ухвалювали подані урядом законопроекти й володіли законодавчою ініціативою. Їх члени не несли жодної відповідальності за висловлені в парламенті думки чи за їх голосування. Однак таке положення не розповсюджувалось на оприлюднення парламентарями своїх позицій у публічних виступах, у друку або у письмовій формі, за що до нього застосовувались загальні закони [3, гл. III, ст. 33-52, с. 602-603]. Конституція не мала взагалі глави про уряд, не передбачала його відповідальності перед парламентом та колективної відповідальності. Статті 55 та 56 глави IV «Про державних міністрів та таємну раду» декларували, що кожен державний міністр подає поради імператору, є відповідальним перед ним, скріплює імператорські укази, а таємна рада обговорює найважливіші державні справи за вимогою імператора [3, с. 603]. Тим самим закріплювалась важлива роль таємної ради як вищого консультативного органу при імператорі. Основний закон декларував незалежність судової влади, хоча відправлення правосуддя здійснювалось іменем імператора [3, гл. V, ст. 57-59, с. 603-604]. Не згадувала Конституція й про місцеве самоврядування. Остання – VII глава «Додаткові постанови» – наголошувала неможливість будь-яких змін у статусі імператорського дому [3, ст. 74, с. 604].

За наявності усіх властивих їй недоліків «Конституція Мейдзі» складала прогресивне явище у правовій та соціально-політичній історії Японії, важливий елемент процесу перетворень японської держави та суспільства в умовах розкладу феодалізму. Її зміст та характер обумовлювались складністю внутрішньополітичної ситуації в країні, особливістю її міжнародного становища, відсутністю єдиної громадської думки в питаннях державного правового будівництва. За усвідомлення гострої необхідності реформ на європейському досвіді політичного й соціально-економічного розвитку існували гострі суперечності щодо меж демократизації громадського життя та збереження інститутів минулого. У підготовці проекту Конституції значну роль відіграв Іто Хіробумі, який відвідав Західну Європу й віддав

перевагу пруському конституційному праву [4, с. 600].

Після поразки Японії у другій світовій війні відбулась третя рецепція іноземного права, але вже не добровільно усвідомлено, а під тиском окупаційної влади США, під керівництвом якої й була ухвалена нині чинна Конституція. У її підготовці були використані деякі принципи англосаксонського права, нові моменти розвитку конституційного права в світі та окремі положення Веймарської конституції Німеччини 1919 р. [5, с. 474].

Структурно Конституція Японії 1946 р. складалась із преамбули, 11 глав і 103 статей [6]. У преамбулі зафіксовано три основні принципи: суверенітет народу, повага основних прав людини і пацифізм. У ній говориться: «Ми, японський народ, діючи через представників у Парламенті, належним чином обраних нами..., проголошуємо, що народ наділений *суверенною владою*, і встановлюємо дійсну Конституцію» [6, с. 292]. Другий принцип мотивується «рішучістю забезпечити для себе й своїх нащадків... благословення свободи для всієї нашої країни» [6, с. 292]. Принципове антивоєнне положення витікає із задекларованої рішучості японського народу «не допустити жажів нової війни в результаті дій урядів» [6, 292]. Зафіксовані у преамбулі основні принципи деталізуються й конкретизуються положеннями різних глав. Принцип суверенітету народу підтверджується вісьмома статтями глави I, яка розпочинається декларацією того, що «Імператор є символом держави і єдності народу, його статус визначається волею народу, якому належить суверенна влада» [6, с. 492]. Другий основний принцип деталізується десятою – сороковою статтями глави III «Права й обов'язки народу» [6, с. 293]. Принципове антивоєнне положення преамбули доповнюється спеціальною однією, 9-ю статтею – «Відмова від війни». Вона встановлює, що японський народ на вічні часи відмовляється від війни як суверенного права націй, від загрози силою чи застосування озброєних сил як засобу вирішення міжнародних спорів, від створення армії та інших засобів війни [6, с. 293].

Переборюючи попередні традиції японського суспільства, Конституція приділяє велике значення принципу рівноправності громадян, статей, проголошує недопустимість будь-яких дискримінацій та привілеїв, забороняє рабство, примусову працю [6, гл. III, ст. 14, 18, с. 293-294]. Основний закон розподіляє права на три групи: політичні, соціально-економічні й особисті, а також наголошує обов'язки народу. До першої групи входять виборче право, право на об'єднання, свобода зібрань, слова, друку та інших форм висловлювання думки, відмови від громадянства, право народу обирати публічних посадовців та усувати їх від посади, право звертатись до влади з мирними петиціями, про відшкодування втрат,

запровадження, виправлення та скасування законів [6, гл. III, ст. 15-17, 19-22, с. 293-294]. Соціально-економічні права передбачають володіння власністю, право на працю, на створення організацій, на колективні переговори та застосування колективних дій, зокрема, страйків, рівне право на освіту відповідно до своїх здібностей, обов'язкове безоплатне навчання дітей, право на підтримку мінімального рівня здорового й культурного життя, на свободу наукової діяльності [6, гл. III, ст. 25-29, с. 294]. До особистих прав входять право на життя, на свободу та прагнення до щастя, на відшкодування здійснених державою чи посадовцями збитків, на свободу совісті, недоторканності особи, помешкання, документів та майна, вибору й зміни місця проживання, вибору професії, виїзду за кордон, взяття шлюбу, поваги до особистої гідності, на розгляд справ в суді, гарантії від катувань та жорстоких покарань [6, гл. III, ст. 19, 22, 24, 31-36, с. 294-295]. Стаття 97 глави X – «Верховний закон» – наголошує, що гарантовані конституцією основні права людини «є результатом вікової боротьби людей за свободу..., зазнали в минулому суворих випробувань і даровані нинішньому поколінню у надії, що вони на вічні часи залишаються непорушними» [6, с. 300]. Конституція передбачає також обов'язки громадян утримуватись від зловживання правами та свободами, сплачувати податки і працювати на благо суспільства [6, гл. III, ст. 12, 27, 30, с. 293-294].

Відповідно до Конституції, єдиним законодавчим органом Японії є парламент, який складається з двох палат – палати представників (нижньої) і палати радників (верхньої). Питання виборів регулюються тільки законом [6, гл. IV, ст. 41, 47, с. 295]. Палата представників обирається на 4 роки кількістю у 500 депутатів, а палата радників у складі 252 осіб – на 6 років з ротацією кожні 3 роки наполовину. Нижня палата може бути розпущеною імператором, у той час як верхня палата розпуску не підлягає [5, с. 484]. Законопроект стає законом після ухвалення його обома палатами [6, гл. IV, ст. 59, с. 296]. Законопроект стосовно бюджету спочатку надходить до нижньої палати. У разі його несхвалення палатою радників та спільним засіданням палат, ухваленим постає закон про бюджет у редакції нижньої палати [6, гл. IV, ст. 60, с. 297]. Усі закони підписуються відповідальним за їх виконання міністрами та прем'єр-міністром, а також імператором і вступають в силу через 20 днів після опублікування [6, гл. V, ст. 74, с. 298; 5, с. 487].

Теоретично виконавчу владу утворюють імператор і Кабінет міністрів, хоча фактично нею володіє лише уряд. Конституція не називає імператора главою держави, а лише її символом та єдності народу. Вона проголошує, що імператор не наділений повноваженнями щодо здійснення

державної влади й усі його дії залежать від поради і згоди уряду [6, гл. I, ст. 1, 3, 4, с. 292]. Однак, будучи юридично безвладним, традиційно він справляє вплив на політичне й ідеологічне життя країни. На підставі рішень уряду імператор промульгує поправки до конституції, закони, публікує укази уряду, міжнародні договори, скликає парламент на сесії, розпускає нижню палату, призначає дату виборів до парламенту, затверджує відставку міністрів, підтверджує повноваження послів, приймає іноземних послів, проголошує амністії, рішенням парламенту призначає прем'єр-міністра, за його ініціативою – міністрів та головного суддю Верховного суду [6, гл. 1, ст. 7, с. 292-293]. Стаття 65 конституції прямо заявляє, що «виконавча влада здійснюється Кабінетом» [6, гл. V, с. 297]. Уряд несе колективну відповідальність перед парламентом. Прем'єр-міністр призначається парламентом і формує уряд, членів якого може усунути з посади [6, гл. V, ст. 66, 68, с. 297]. Кабінет міністрів зобов'язується сумлінно втілювати в життя конституцію й закони, вести державні справи, керувати зовнішньою політикою, укладати проект державного бюджету, ухвалювати постанови щодо амністії, помилування й відкладання покарань, відновлення прав [6, гл. V, ст. 73, с. 297-298].

Відповідно до Конституції 1946 р., в Японії існує судова система, що складається із Верховного суду, вищих судів, окружних судів, дисциплінарних судів та судів у сімейних справах. Верховний суд є судом вищої інстанції і наділений повноваженнями конституційного контролю, визначення правил процедури судочинства, управління судовими справами, діяльності адвокатів, внутрішнього розпорядку в судах. Судді нижчих інстанцій призначаються урядом за пропозицією Верховного суду. Усі судді є незалежними, діють за своєю совістю відповідно до конституції й законів і не можуть бути відстороненими від посади без публічного розгляду у порядку імпічменту. Розгляд справ і оголошення рішень у судах здійснюється у відкритих засіданнях [6, гл. VI, ст. 76, 77, 78, 80, 81, 82, с. 298-299].

Конституція містить главу «Фінанси», у якій парламент зобов'язується вирішувати питання податків та державного бюджету, майно імператорської династії проголошується власністю держави та необхідність щорічного контролю стану державних фінансів [6, гл. VII, ст. 83-91, с. 299]. Передбачається встановлення законом організації і роботи органів місцевого самоврядування на принципах місцевої автономії. Ці органи складаються з обраних населенням дорадчих зборів та посадових осіб, які мають право управляти майном громади у межах закону [6, гл. VIII, ст. 92-95, с. 299-300].

Висновки. Отже, зіставлення змісту конституцій Японії 1889 і 1946 рр. дає підстави кон-

статувати наступне. Обидва акти свідчили про другу, після сприйняття стародавнього китайського права, і третю рецепцію іноземного права – романо-германського й англо-американського. Їм властиві подібності й відмінності. До **подібностей** відносяться невеликі обсяги текстів, проголошення Японії обома основними законами конституційною монархією, принципу розподілу гілок влади, обов'язку сплачувати податки, права імператора розпустити нижню палату, укладання їх за допомогою рецепції іноземних правових ідей, поєднання впливу іноземного права з японськими традиціями, сприяння швидкому й ефективному політичному й соціально-економічному розвитку й зростанню правової культури населення.,

Відмінності полягають у закріпленні Конституцією 1946 р. принципу народного суверенітету, радикальному обмеженні повноважень імператора, проголошенні парламенту вищим органом державної влади, ліквідації спадкової палати перів як складової частини парламенту, заміні її виборною палатою радників, наданні парламенту права формування уряду, відповідальності уряду перед парламентом, ліквідації станів, закріпленні політичних і соціально-економічних прав громадян, декларуванні їх непорушності, принципу пацифізму. Конституції відрізняються відповідальністю депутатів за висловлення думок поза стінами парламенту, наявністю чи відсутністю глави про уряд, Таємної ради, положень про незалежність суду, про статус імператора, про повноваження уряду, про структуру судової системи. Сюди слід віднести й формування конституцій під впливом різних правових сімей: англо-американського права на основний закон 1946 р., на відміну від романо-германського впливу на зміст Конституції 1889 р. Різним постає зміст конституційної монархії: перший основний закон передбачає ду-

алістичну конституційну монархію, з широкими виконавчими й законодавчими повноваженнями імператора, а другий – монархію парламентарну, з суто церемоніальними прерогативами імператора. Далеко не послідовним постає передбачений конституціями принцип розподілу гілок влади: відсутність врегулювання процесу формування уряду в Конституції 1889 р. і його наявність в основному законі 1946 р. Відсутність преамбули та положення про місцеве самоврядування у першій конституції і вирішення цього питання другою. Перша конституція створювала об'єктивні умови для проведення агресивної зовнішньої політики, у той час як друга юридично їх попереджала. Різними виявились і чинники, що загострювали необхідність укладання конституцій: внутрішньополітичний – революція «Мейдзі» і зовнішньополітичний – поразка у світовій війні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Топеха П.П. Мэйдзи исин. Советская историческая энциклопедия. Т. 9. М.: Сов. Энциклопедия, 1966. С. 840–844.
2. Еремін В.Н. Правовая мысль Японии в Новое и Новейшее время. Антология мировой правовой мысли. В 5 т. Т. 1. М.: Мысль, 1999. С. 591.
3. Конституция Японской империи (11 февраля 1889 г.). Антология мировой правовой мысли. В 5 т. Т. 1. М.: Мысль, 1999. С. 601–604.
4. Еремін В.Н. Конституция Японской империи (11 февраля 1889 г.). Антология мировой правовой мысли. В 5 т. Т. 1. М.: Мысль, 1999. С. 600–601.
5. Чиркин В.Е. Конституционное право зарубежных стран. М.: Юрист, 1999. 568 с.
6. Конституція Японії. Промульгована 3 листопада 1946 р. Набула чинності 3 травня 1947 р. Конституції зарубіжних країн. Харків: ФІНН, 2009. С. 292–300.